

Базыль Сегень, Прыназоўнік у сістэме адной усходнеславянскай гаворкі Беласточчыны, Беласток 2001, сс. 232

Міжмоўныя адносіны, характэрныя для пагранічча, здаўна прыцягвалі ўвагу лінгвістаў. У сувязі з гэтым заслугоўваюць увагі ўсходнеславянскія гаворкі, дзе моўныя кантакты з большай або меншай інтэнсіўнасцю адбываюцца і ў наш час. У манаграфіі Б. Сегеня ўсебаковаму аналізу падвяргаюцца прыназоўнікавыя словазлучэнні. У якасці крыніцы фактычнага матэрыялу аўтарам была выбрана гаворка беларуска-ўкраінскага моўнага пагранічча (в. Трывежа на Беласточчыне). Цікава, да гісторыі гэтай гаворкі ў многім звязана з экстралінгвістычнымі фактарамі, са зменай дзяржаўнай прыналежнасці тэрыторыі гаворкі. Да 1917 года, калі Беласточчына ўваходзіла ў склад царскай Расіі, яе дыялектныя асаблівасці вывучалі перш за ўсё беларускія і рускія вучоныя (Я. Карскі, А. Сабалеўскі). Даследаванні ў даваенны і пасляваенны часы праводзіліся ў пераважнай большасці польскімі лінгвістамі, тым не менш пэўная тэндэнцыйнасць бачна пры спосабах правядзення моўнай беларуска-ўкраінскай мяжы беларускімі і польскімі вучонымі. Аднак, як сцвярджае аўтар, беластоцкая гаворка ўтварылася на ўсходнеславянскай аснове, і ні даўнія, ні сучасныя ўплывы польскай мовы не прывялі да змены яе ўсходнеславянскага характару (с. 18).

Найбольш складаным з'яўляецца ўстанаўленне мяжы паміж беларускімі і ўкраінскімі гаворкамі на тэрыторыі Польшчы. Ва ўкраінскай дыялекталогіі гэтыя гаворкі традыцыйна лічацца часткай заходнепалескай групы ўкраінскіх гаворак (валынска-палескія гаворкі). Паводле беларускіх даследчыкаў дадзеная моўная тэрыторыя належыць да па-

лескай групы гаворак беларускай мовы. Сам аўтар лічыць мэтазгодным аднесці даследуемы матэрыял да пераходных беларуска-ўкраінскіх гаворак.

Як вядома, прыназоўнік (калька грэч. *próthesis*, лац. *praepositio*) адносіцца да разраду службовых, марфалагічна нязменных слоў, якія выяўляюць разнастайныя адносіны паміж залежнымі і галоўнымі членамі словазлучэння і якія ажыццяўляюць падпарадкавальную сінтаксічную сувязь у словазлучэнні і сказе. Прыназоўнік з'яўляецца складанай катэгорыяй, пра што сведчыць той факт, што некаторыя даследчыкі ўвогуле не ўключаюць прыназоўнік у класіфікацыю па часцінах мовы, і тады прыназоўнікі разглядаюцца як асобны клас слоў, якія выконваюць службовую функцыю.

Да гэтага часу аналіз прыназоўнікаў праводзіўся на матэрыяле мастацкай літаратуры, публіцыстычных твораў, слоўнікавых артыкулаў. Прыназоўніку ў беларускай мове была прысвечана манаграфія П. П. Шубы (*Прыназоўнік у беларускай мове*, Мінск 1971), у якой аналізуецца сістэма прыназоўнікаў у сучаснай беларускай мове. Аднак, як зазначае П. П. Шуба, *на за межамі засталіся ўсе пытанні, звязаныя з этымалогіяй і гісторыяй развіцця прыназоўнікаў, фарміравання сучасных значэнняў прыназоўнікавых канструкцый*. Такім чынам, відавочна, выбар тэмы даследавання Б. Сегенем з'яўляецца апраўданым і актуальным.

Аўтарам быў ажыццёўлены комплексны падыход пры разглядзе прыназоўніка. У манаграфіі даследуецца катэгарыяльны статус прыназоўніка, функцыі прыназоўніка, структура і этымалогія дыялектных прыназоўнікаў (вытворных і невытворных), вынікі моўнай інтэрферэнцыі, узамеадзеянне моў і інш. У главе *Патоджанне дыялектных прыназоўнікаў* аўтар прыходзіць да думкі, што працэс фарміравання і развіцця сістэмы прыназоўнікаў кожнай мовы праходзіў на працягу многіх стагоддзяў і што на сучасным этапе ніяк нельга гаварыць пра яго завяршэнне. Найбольш старажытнымі ў гаворцы з'яўляюцца агульнаславянскія (праславянскія) прыназоўнікі, якія адзначаюцца ў іншых індаеўрапейскіх мовах: *бэз*: бел. без, руск. без, укр. без, польск. *bez*, чэшск. *bez*, славацк. *bez*, каш. *băz*, *bes*, без, в.-луж. *bjež(e)*, н.-луж. *bjez*, балг. без, макед. без, сербск.-харв. без, славен. *bez*, ст.-руск. без, беж, ст.-слав. *безъ*, без, бес і роднасныя формы: літоўск. *be*, лат. *bez*, ст.-прус. *bhe* – 'без', ст.-інд. *bahih* 'па-за', перс. *bē* (аг.слав. **bezъ*). Праславянскімі з'яўляюцца і прыназоўнікі до (бел. да) (аг.слав. **do*), з (зо) (утварыўся ў выніку аб'яднання праславянскіх **jъz* (>ст.-слав. *из*) і (**sъn*>*съ*), із (аг.слав. *jъz*), на (**na*), по (**po*), про (**pro*), за (**za*), над (**nadъ*), пэрэд (**perdъ*).

Вытворныя прыназоўнікі захоўваюць, на думку аўтара, працэс пераходу ў прыназоўнікі паўназначных слоў. Б. Сегень выдзяляе адыменныя (назоўнікавыя), прыслоўныя і прыметнікавыя прыназоўнікі (сярод апошніх – два: проті (ў), уздоўж). Большасць назоўнікавых аўтар адносіць да агульнаславянскага перыяду (кола, кромі, кругом, міжду, сэрэд). Значна радзей у функцыі прыназоўніка выступаюць прыслоўі больш позняга паходжання: упопэрэк, уздоўж, наўстрыечу, пообапул, вэдлуг (польск. *we-*

dług), многія з якіх маюць фанетычныя варыянты (дыял. кромі – бел.літ. акрамя, дыял. чэрэз – бел.літ. цераз).

У главе *Ужыванне дыялектных прыназоўнікаў* аўтар апісвае значэнні прыназоўнікаў (прасторавыя, часавыя, аб’ектныя, прычынныя, мета-выя, іншыя семантычныя адносіны). На аб’ёмным фактычным матэрыяле Б. Сегень прыходзіць да высновы, што „прыватныя аб’ектныя значэнні могуць абазначацца прыназоўнікамі бэз, для, до, з, за, на, над, о, об, од, по, про, пры, пуд, пэрэд, у, чэрэз, вытворнымі замест, коло, кромі, міжду, протіў, сэрэд, прыслоўна-прыназоўнікавымі канструкцыямі напаловіну з, разам з і запазычаным з польскай мовы прыназоўнікам вэдлуг (с. 138). Прыназоўнік і прыватнае аб’ектнае значэнне кожнага прыназоўніка аўтар адлюстроўвае ў табліцы (с. 139).

У дыялектных прыназоўніках, у адрозненне ад прыназоўнікаў літаратурнай мовы, захоўваецца оканне (до, о, об, од, по), дыфтонгі на месцы былога ё (міжду), незакончанасць аб’яднання старажытных ізъ і съ. Аўтар паказвае ўздзеянне ўкраінскай мовы (зацвярджанне губна – губных і пярэднеязычных перад е (бэз, пэрэд, сэрэд) і на пераходзе ненацісканога яць (ё) у і (кромі, замест). У манаграфіі даследуюцца старажытныя прыназоўнікі (із, чэрэз, міжду, коло і інш.), якія ў літаратурнай мове або відазмяніліся, або выйшлі з ужытку, аналізуюцца разнастайныя па сваёй структуры і функцыях дыялектныя прыназоўнікавыя словазлучэнні.

Да ліку адметнасцей семантыкі прыназоўнікаў у гаворцы аўтар адносіць пашырэнне значэнняў прыназоўнікаў до, за, на, о, по, пуд, чэрэз, коло. Вынікі польскага ўплыву на семантыку дыялектных прыназоўнікаў выяўляюцца ў тым, што польскімі аналагамі ўскосна падтрымліваюцца старажытныя сродкі выражэння адпаведных семантычных адносін (значэнні прыназоўнікаў до, чэрэз) і развіццё новых значэнняў (пуд, на, од), а таксама ў тым, што польская мова з’яўляецца часам крыніцай прамога запазычання ў дыялект.

Напрыканцы свайго даследавання Б. Сегень змяшчае дыялектныя тэксты, якія дазваляюць глыбей пазнаёміцца з гаворкай в. Трывежа. Аўтарам падаюцца і тлумачэнні некаторых дыялектных слоў, якія адсутнічаюць у беларускай літаратурнай мове ці маюць іншае лексічнае значэнне.

У цэлым манаграфія Б. Сегеня, дзякуючы цікавым назіранням і канцэптуальным тэарэтычным абагульненням, уяўляе сабой важнае слова ў распрацоўцы важнай лінгвістычнай праблемы. Тым больш што неадкладная і пільная патрэба даследавання функцыянавання ўсходнеславянскай гаворкі ў спецыфічных умовах зоны пераходных дыялектаў пры адсутнасці непасрэднага ўплыву беларускай літаратурнай мовы, але пад уздзеяннем суседняй польскай, *выклікана неабходнасцю затаваць будучым пакаленням даследчыкаў саму крыніцу фактычнага матэрыялу, які ў выніку незваротных і ўсё больш інтэнсіўных апошнім часам змен можа быць цалкам страчаны* (173).

М. Гарбачык
Брэст